

Arapça Hikemi Şiirlerde Klişe Bir Form: İze'l-Mer'u Kalıbı

A Clichéd Form in Arabic Wisdom Poetry: "izā al-mar'u" Pattern

Muhammed Faruk ÇAKIR

Öğr. Gör. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı,
Lecturer PhD, Bursa Uludağ University, Faculty of Theology Department of Arabic Language and
Rhetoric, Bursa, Türkiye
farukcakir@uludag.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7831-5075
https://ror.org/03tg3eb07

Adnan ARSLAN

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim
Dalı
Dr Associate Professor, Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences Department
of Arabic Language and Rhetoric, Bilecik, Türkiye
eirk@pau.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0607-9210
https://ror.org/00dzfx204

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	30 Ağustos 2023 / 30 August 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	20 Kasım 2023 / 20 November 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	25 Ocak 2024 / 25 January 2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Ocak 2024 / January 2024
Cilt / Volume: 10, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 109-126.	

Atıf Çakır, Muhammed Faruk – Arslan, Adnan. "Arapça Hikemi Şiirlerde Klişe Bir Form: İze'l-Mer'u Kalıbı". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Ocak 2024), 109-126. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10530530>

Cite as: Çakır, Muhammed Faruk – Arslan, Adnan. "A Clichéd Form in Arabic Wisdom Poetry: "izā al-mar'u" Pattern". *İhya International of Islamic Studies* 10/1 (January 2024), 109-126. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10530530>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Muhammed Faruk ÇAKIR, Adnan ARSLAN**).

Yazar Katkıları/Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması/**Conceiving the Study** : M.F.Ç (%60), A.A. (%30)| Veri Toplanması/**Data Collection** : M.F.Ç (%60), A.A. (%30)| Veri Analizi/**Data Analysis**: M.F.Ç (%60), A.A. (%30) | Makalenin Yazımı/**Writing up**: M.F.Ç (%60), A.A. (%30)| Makale Gönderimi ve Revizyonu/**Submission and Revision**: M.F.Ç (%60), A.A. (%30). **Çıkar Çatışması / Competing Interests:** Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no competing interests.

Bu makale Creative Commons Alıntı-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Arapça Hikemi Şiirlerde Klişe Bir Form: İze'l-Mer'u Kalıbı

Öz

Arap şiiri, Cahiliyeden modern döneme kadar şekil ve tema bakımından köklü değişimlere tanıklık etmiştir. Asırlar içerisinde kaside yapısına yeni açılımlar getirildiği gibi Arap şiirinin alamet-i farikası olan nazım anlayışında da önemli dönüşümler yaşanmıştır. Kaçınılmaz olan değişimden içerik de nasibini almış, *zühd* ve *mücân* (müstehecenlik) gibi yeni temalar Arap şiirine girmiştir. Ancak şu var ki Arap şiirinde bazı kalıp ifadeler Cahiliyeden günümüze, herhangi bir değişikliğe uğramadan süregelmiştir. Arap şairlerinin müstakil hikmet şiirleri yahut kaside içine serpiştirilmiş nasihatname türünde hayat tecrübesi içeren beyitlere yer verdiklerinde, daha sonra standartlaşmış olduğunu fark ettiğimiz belirli birtakım klişe ifadeler kullandıkları müşahede edilmiştir. Klişeleşmiş bu ifadelerden biri olan *İze'l-mer'u*, Arap şairinin hayat tecrübesini hikmet formunda aktarmak için kullandığı bir kalıp haline dönüşmüştür. Şart cümlesi olarak beyit başında gelen bu kalıp ifade ile şair, hayatta belirli şartlarda hep belirli şeylerin vücuda geldiğine işaret eder. Geniş bir tecrübe ve derin bir gözlemin semeresi olan bu şart-cevap cümleleriyle şair, edebiyatını bilgeliği ile süslemiş olur. Bu çalışmada söz konusu ifadenin Arap şiirinde bir klişe olduğu ve şairlerin bunu hikmet sözüne vasıta kıldığı varsayımından hareket edilmiş ve bu açıdan Arap şiirinde konu ölçeğinde bir tarama amaçlanmıştır. Araştırma konusunun Türk ve Arap dünyasındaki Arap edebiyatı araştırmacıları tarafından daha önce ele alınmamış olmasının çalışmanın özgün değerini teşkil ettiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Arap Şiiri, İze'l-Mer'u, Hikmet

A Clichéd Form in Arabic Wisdom Poetry: "izā al-mar'u" Pattern

Abstract

Arabic poetry has witnessed radical changes in form and theme from the Age of Ignorance to the modern period. Over the centuries, new expansions have been brought to the qasida structure, and there have been important transformations in the understanding of verse, which is the hallmark of Arabic poetry. The content also got its share from the inevitable law of change, and new themes such as asceticism and mucûn entered Arabic poetry. However, there are some patterns in Arabic poetry that have survived from the Ignorance to the present without any change. It has been observed that when Arab poets included individual wisdom poems or couplets containing life experience in the type of advice interspersed in eulogies, they used certain cliché expressions that we later realized were standardized. "Ize'l-mer'u", one of these stereotypical expressions, has become a pattern used by the Arabic poet to convey his life experience in the form of wisdom. With this pattern expression that comes at the beginning of the couplet as a conditional sentence, the poet points out that certain things always come into existence under certain conditions in life. With these condition-answer sentences, which are the fruit of extensive experience and deep observation, the poet adorns his literature with his wisdom. In this study, it is assumed that the expression in question is a cliché in Arabic poetry and that the poets use it as a tool for the word of wisdom, and in this respect, it is aimed

to scan the Arabic poetry on a subject scale. It can be said that the original value of the study is that the research subject has not been dealt with by the researchers of Arabic literature in the Turkish and Arab world before.

Keywords: Arabic Language and Eloquence, Arabic Poetry, Ize'l-Mer'u, Wisdom.

Extended Abstract

Arabic poetry has witnessed radical changes in form and theme from the Age of Ignorance to the modern period. Over the centuries, new expansions have been brought to the qasida structure, and there have been important transformations in the understanding of verse, which is the hallmark of Arabic poetry. The content also got its share from the inevitable law of change, and new themes such as asceticism and mucûn entered Arabic poetry. However, there are some patterns in Arabic poetry that have survived from the Ignorance to the present without any change. It has been observed that when Arab poets included individual wisdom poems or couplets containing life experience in the type of advice interspersed in eulogies, they used certain cliché expressions that we later realized were standardized. "Idha'l-mar'u", one of these stereotypical expressions, has become a pattern used by the Arabic poet to convey his life experience in the form of wisdom. With this pattern expression that comes at the beginning of the couplet as a conditional sentence, the poet points out that certain things always come into existence under certain conditions in life. With these condition-answer sentences, which are the fruit of extensive experience and deep observation, the poet adorns his literature with his wisdom. In this study, it is assumed that the expression in question is a cliché in Arabic poetry and that the poets use it as a tool for the word of wisdom, and in this respect, it is aimed to scan the Arabic poetry on a subject scale. It can be said that the original value of the study is that the research subject has not been dealt with by the researchers of Arabic literature in the Turkish and Arab world before. Accordingly, what makes a poet a poet is first and foremost his feelings, and then his skill in expressing these feelings with the most appropriate words and styles for the context. From this point of view, the basic emotions that exist in almost every human being have also found a response in poetry. Love poetry can be found in all world literatures. Because love is a human reality, the theme of ghazals is universal. Likewise, one is saddened by the death of loved ones. Thus, mourning in poetry is not the common theme of a particular society, but of all literatures. Another common theme in poetry is wisdom. This is because human nature observes events, people, and the state of people in the face of what they are going through, and likes to convey its experiences. Wisdom, an ancient theme in Arabic literature, is simply defined as poetry in which the poet puts his observations and life experiences into verse. In this way, the Arabic poet wants to contribute to all humanity as a wise man of wisdom as well as a master of expression who expresses his feelings in the most appropriate words. In Arabic poetry, it has been observed that from the jahiliyyah onwards, when poets included couplets containing life experiences in the form of stand-alone wisdom poems or in the form of advice in qasida, they used certain cliché expressions that later became standardized. The following conclusions were reached in the study: In Arabic literature, the poems in which poets put their experiences and observations about life and people into verse in an eloquent and eloquent way are called wisdom as a separate theme. From the Jahiliyyah to contemporary Arabic poetry, it has been observed that poets have interspersed their observations, which they deemed worth noting in some way, in their qasida. In all periods of Arabic poetry, whether ghazals or eulogies, poets shared their observations in their own unique style, especially towards the end of their poems, and they wanted to show that they had a wise personality as well as being a poet by taking advantage

of the fascinating effect of literature. These couplets, full of wisdom and lessons, were well-received in Arab societies and have been passed down from generation to generation, partly as proverbs. It has been observed that Arab poets agreed on some stereotypical expressions while putting their impressions of life into verse. It is noteworthy that these simple but highly effective phrases have been adopted in the poetry of wisdom from the Jahiliyya period to the Arab poets of today. In this study, it is assumed that one of these phrases is the condition-response sentences beginning with *ize'l-mer'u*, and hundreds of examples that justify this assumption were found in the Arabic poetry survey. It has been observed that hundreds of poets, including the Muallaka poets, Sadr al-Islam, Umayyad, Abbasid, Andalusian, Ottoman and Modern Arab poets, have adopted the expression as a cliché of wisdom in hundreds of couplets. In this study, the couplets of the poets who sang poems containing wisdom from the Jahiliyyah period to the present day in the form of *ize'l-mer'u* were classified according to the topics that attracted attention. According to our determination, the wisdom pattern, which is the subject of the research, has been shaped based on the idea that people always give similar psychological reactions under certain conditions. On the other hand, another factor in the Arab poets' transformation of such a pattern into an artistic tradition is their belief in the laws of society, which are dominant in the society and which are known as *Sunnatullāh* in the Islamic literature. Accordingly, the events that occur in life under certain conditions always result in similar events and phenomena. From this point of view, it can be said that the adoption of the aforementioned *idha'l-mar'u* form by the Arab poets in their wisdom couplets is related to the belief in *dehr* in Arab societies in the pre-Islamic period and the belief in fate in the post-Islamic period.

Giriş

Arapçada الشَّاعِرُ kelimesi, ش - ع - ر, "hissetmek" kök fillinden türemiş ism-i fâildir¹ Buna göre şairi şair yapan şey en başta hisleri, daha sonra da bu hislerini bağlama en uygun lafız ve üsluplarla ortaya koymadaki hüneridir. Bu açıdan beşer tabiatında hemen her insanda var olan temel duygular şiirde de karşılık bulmuştur. Bütün dünya edebiyatlarında aşk şiirine mutlaka rastlanır. Zira sevgi, beşerî bir gerçek olduğu için gazel teması evrenseldir. Aynı şekilde kişi, sevdiklerinin ölümü ile hüzünlenir. Öyle ise şiirde mersiye belirli bir toplumun değil, tüm edebiyatların ortak temasıdır. Şiirde diğer yaygın bir tema da hikmettir. Zira insan tabiatı; olayları, kişileri ve insanların yaşadıkları karşısındaki durumunu gözlemler; tecrübelerini aktarmayı sever.

Arap edebiyatında kadim bir tema olan hikmet, sade bir tanımla; şairin gözlem ve hayat tecrübelerini nazma döktüğü şiirlerden ibarettir.² Bu vesileyle Arap şairi, hislerini en uygun lafızlarla dile getiren bir beyân ustası olmanın yanı sıra bilge bir aksakallı olarak tüm insanlığa katkı sunmak ister.

Arap şairlerinin hikmet muhtevalı tespitlerde bulunmaya önem vermesi Arap akademisyenlerin dikkatini çekmiştir. Cahiliye şiirindeki hikmet teması lisansüstü düzeyde bir tezin araştırma konusu olmuştur.³ Abbâsî dönemi şairlerinden Ebû Temmâm (ö. 231/846),⁴ Mütenebbî (ö. 354/965),⁵ Buhturî (ö. 284/897)⁶ ve Endülüs şairi Ebu'l-Bekâ er-Rundî (ö. 684/1285)⁷ gibi şairlerin şiirlerindeki söz konusu tema araştırılmaya değer görülmüştür. Arap şiirindeki hikmet beyitlerinin yoğunluğu Türk ilahiyatçıların da dikkatini çekmiştir. Ertuğrul Döner, Arap edebiyatındaki hikmet tezahürlerini geniş bir çerçeveden ele almıştır.⁸ Muhammed Selim İpek, *Arap Şiirinde Hikmet Esintileri* adlı makalesinde, Tarafe b. el-Abd'dan başlayıp (ö. 564 [?]) Ahmed Şevkî'ye (1868-1932) varıncaya kadar oldukça geniş tarihsel aralıktaki şairlerinin hikmet beyitlerinden örnekler seçerek bunları Türk okura tanıtmıştır.⁹ Bu çalışmalarda hikmet kavramına dair etimolojik ve kavramsal arka plana değinildiği, hikemî temalara dair yeterli ölçüde bilgi verildiği için bu çalışmada doğrudan araştırma konumuzun odağını oluşturan bir varsayma girilecektir.

Arap şiirinde cahiliyeden itibaren şairlerin müstakil hikmet şiirleri¹⁰ yahut kaside içine serpiştirilmiş nasihatname türünde hayat tecrübesi içeren beyitlere yer verdiklerinde, daha sonra standartlaşmış olduğunu fark ettiğimiz belirli birtakım klişe ifadeler kullandıkları müşahede

¹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammad Cevherî, *Tâcü'l-lüga ve şihâhü'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr el-'Attâr (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/699.

² Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabi* (Beyrut: Matba'atu'l-Bûlûsiyye, 1953), 44.

³ Abdurrahman Abdullah Meşâ'ir, *el-Hikmetu fi şî'ri'l-Câhili* (Sudan: Ummu Derman Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁴ Velîd Hamûd Huseyn Sarrâf Vürûd, *Eş'âru'l-hikme fi dîvânî'l-hamâse* (Irak: Kufe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

⁵ Mahmûd Hasen Abdullah, "el-Hikmetu fi şî'ri'l-Mutenebbî", *Mecelletu Kulliyeti'l-Lugati'l-'Arabiyye* 6 (1986), 1-25.

⁶ Şefîk Cebrî, "el-Hikmetu fi şî'ri'l-Buhturî", *Mecelletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye bi-Dimeşk* 3/52 (1977), 515-521.

⁷ Muhammed Ali Yemânî Nevfel, *el-Hikmetu fi şî'ri Ebi'l-Bekâ er-Rundî* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁸ Ertuğrul Döner, "Dinler ve Kültürlerde Hikmet: Bir Varoluş Hikâyesi", *Proceedings Book of 2nd International Scientific Researches Congress on Humanities and Social Sciences*, (IBAD 2017), 663-667.

⁹ Muhammed Selim İpek, "Arap Şiirinde Hikmet Esintileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/41 (2015), 173-180.

¹⁰ *Dîvânu Tarafe b. el-'Abd*, thk. Dürriyye el-Hatîb - Lütîf es-Sakkâl (Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2000), 5.

edilmiştir. Örneğin Cahiliye şairi Zühayr b. Ebû Sülmâ'nın muallakasının son faslında en az on beyitte şair *مَنْ كَانَ* "her kim ki" diyerek hikemî formda sözler sarf eder. Zühayr'in bu kullanımının daha sonra üsluplaştığı görülmüştür. Aynı şekilde çağdaşı olan Tarafe b. el-Abd'in da şiirlerinde, hayata dair derin tespitlerini paylaşacağı zaman *إِذَا مَا* şart edatının ve *إِذَا قَلَّ* klişesinin dikkat çekici bir sıklıkta kullanıldığı ve yine sonraki dönem şairlerinin bunu bir form olarak benimsediği gözlemlenmiştir. Arap şiirinin kuşkusuz bu iki öncü Cahiliye şairinin belirli kalıpları üslup edinmesi ve daha sonraki şairlerin de hikmet beyitlerinde bu kullanımları bir gelenek haline getirmiş olması bizde *إِذَا الْمَرْءُ* "eğer kişi" şeklinde başlayan hikmet beyitlerinin de bir klişe mahsulü olduğu izlenimini uyandırmıştır. Buradan hareketle Cahiliyeden başlayarak çağdaş Arap şairlerine kadar muhtelif dönemler üzerinde yaptığımız geniş çaplı şiir taramasında bu ifade biçiminin az önce işaret edilen kalıplardan daha yoğun bir biçimde kullanıldığı tespit edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu klişe ifade ile Arap şairi, insan davranışları üzerine yaptığı gözlemlerini bu ifade biçimiyle formüle ediyordu. Zira şair, insanların belirli birtakım şartlarda genel olarak hep aynı tepki ve tutumları takındığını düşünüyordu. Toplumunu şekillendiren derin toplumsal yasaların var olduğuna inanan şair, bu düşüncesini şart-cevap cümlesiyle ifade ediyordu. Bu çalışmada söz konusu ifadenin Arap şairleri tarafından hikmet şiiri yahut beyitlerinin teşkilinde nasıl kullanıldığı ve hangi temalara yoğunlaştığı üzerinde durulacaktır.

Çalışmayı yaparken takip edilen yöntem hususunda ise şunlar söylenebilir: Makalede, *إِذَا الْمَرْءُ* klişesinin şairler tarafından genel anlamda benimsendiğini gösterebilmek için Cahiliyeden Modern Arap şiirine kadar geniş bir yelpazede tarama yapılmıştır. Yakın anlamlı beyitler yerine farklı temalara ait şiirler seçilmiş ve bu şekilde başlıklar oluşturulmuştur. Bu suretle tema çeşitliliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Yapılan literatür taramasında araştırma konusuyla doğrudan yahut dolaylı herhangi bir akademik çalışmaya rastlanılmamıştır.

1. Gençlik-İhtiyarlık

Sağlık, güç, güzellik ve hareketlilik gibi müspet özelliklerin yanında tecrübesizlik, cehalet ve gaflet gibi menfi sıfatlarla da anılan gençlik, insanoğlunun fiziksel ve duygusal yönlerden büyük değişimler yaşadığı müstesna bir evredir. Güzelliği ve coşkusuyla ilkbahara teşbih edilen gençlik aynı zamanda ömür sermayesinin en hoyratça harcandığı merhale sayılır. Bu yönleriyle o, diğer edebi geleneklerde olduğu gibi Arap edebiyatında da sayısız özdeyiş, atasözü ve şiire konu olmuştur. Şairler bir yandan gençliğin güzelliklerini betimlemiş diğer yandan da gençlik yıllarına dair özlemlerini ve pişmanlıklarını anlatarak gençlere özlü tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bu tavsiyelerin önemli bir kısmı aşağıdaki beyitte de vurgulandığı üzere "Ağaç yaş iken eğilir" mesajı taşır:

إِذَا الْمَرْءُ أَعْيَبَهُ الْمَرْءُ نَاشِئًا فَمَطَّلَهَا كَهْلًا عَلَيْهِ شَدِيدٌ¹¹

Eğer kişi adamlığı gençken öğrenememişse erişkin olduğunda onu elde etmesi zordur.

Fiziksel imkanların ve öğrenme yetilerinin dorukta olduğu bu esnek ve dinamik çağda insanın yapıp ettikleri karakterini şekillendirmekte ve hayatının ilerleyen safhalarında takınacağı tutum ve

¹¹ Bu meşhur dizeyi İbn Kuteybe ve Mâverî, el-Ma'lût'a nispetle aktarıırken Câhiz ve İbn Abdürabbih anonim bir şekilde nakletmektedir. bk. İbn Kuteybe Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr* (Kahire: Matba'atü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, ts.), 1/354; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverî, *el-Emsâl ve'l-hikem*, thk. Fuâd 'Abdulmun'im Ahmed (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999), 116; Amr b. Bahr Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 1/228; Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn 'Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 2/271.

sergileyeceği davranışlara yön vermektedir. Nahiv ilmine yaptığı öncü katkılarla bilinen Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) hikemi bir şiirinin aşağıdaki dizisinde bu hususa vurgu yapar:

إِذَا الْمَرْءُ أَغْيَا رَهْطَهُ فِي شَبَابِهِ فَلَا تَرْجُ مِنْهُ الْخَيْرَ عِنْدَ مَشَيْبٍ¹²

Şayet kişi aşiretine gençken faydalı olmuyorsa yaşlandığında ondan hayır bekleme.

Telifisi mümkün olmayan kayıplar her insanı şu veya bu şekilde üzer. Bu kayıpların başında da hiç kuşkusuz gençlik gelir. Zira gençlik elden gidince takat, sağlık, güzellik ve yaşama sevincini de alıp götürür. Dolayısıyla insan yaşlanınca daima gençlik yıllarına özlem duyar, yer yer hüzne gark olur ve pişmanlıklar yaşar. İnsanoğlunun bu mukadder ve müşterek hali klasik Arap şiirinde çokça işlenmiş, mesela Ebü'l-'Atâhiye'ye (ö. 210/825 [?]) " *فَيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا فَأَخْبِرُهُ بِمَا فَعَلَ الْمَشَيْبَ* " *Keşke gençlik bir gün geri gelse de yaşlılığın bana neler ettiğini ona anlatsam*¹³ dedirtmiştir. Bu tema modern dönemde de güncelliğini korumuştur. Örneğin Bârûdî (1839-1904), İze'l-mer'u kalıbını kullanarak şöyle der:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَبْكِ الشَّبَابَ فَمَا الَّذِي يَعِزُّ عَلَيْهِ وَهُوَ أَكْرَمُ رَاحِلٍ¹⁴

Eğer kişi en değerli misafiri olan gençliğinin gidişine ağlamıyorsa, ona daha ne elem verir ki.

Yaşlılık; tecrübe, farkındalık ve erdem gibi kazanımların dorukta olduğu, buna mukabil insanın daima kayıplar verdiği bir evredir. Ahir ömründe sadece enerjisini, sağlığını ve umudunu değil aynı zamanda onu hayata bağlayan sevdiklerini de bir bir kaybeden insan için yaşlılık bir hazan ve hüznün mevsimidir. Uzun bir hayat sürmenin elem verici tarafları pek çok şiire konu olmuş, mesela Memlûk şairi İbn Zahîr el-Erbîlî (ö. 677/1278) bu hususta şöyle demiştir:

وَإِذَا الْمَرْءُ طَالَ عُمُرًا أَذَاقَتْهُ الْمَنَائِبَ بِفَقْدِهَا أَصْحَابَهُ¹⁵

Eğer kişi uzun ömür sürerse felek dostlarını alarak ona acılar tattırır.

Burada görüldüğü gibi şairlerin gençlik ve ihtiyarlık gibi hayat merhalelerinde gözlemedikleri kayda değer tespitlerini ize'l-mer'u kalıbıyla edebi forma aktarmışlardır. Bunun sanatsal bir teamül olarak kabul gördüğü diğer konu başlıklarındaki örneklerde de fark edilecektir.

2. Sosyal İlişkiler

İnsan yığınlarını toplum haline getiren en önemli husus kuşkusuz sosyal ilişkileri tanzim eden görgü kurallarıdır. İnsan, yaratılış itibarıyla medeni/uygar bir varlık olduğu için yaşadığı toplumda başkalarıyla olan ilişkilerini bu esaslara göre kayıtlamak zorundadır. Arap şairleri bu kabilden âdâb kurallarının üzerinde bilhassa durmuşlar ve olgun bir insan olmanın çerçevesini hikmet şiirleriyle tespit etmeye çalışmışlardır. Bu içerikteki tespitlerinde ize'l-mer'u, yine klişe bir kullanım olarak göze çarpar. Örneğin İbn Künâse'nin (ö. 207/823) aşağıdaki beyti, söz konusu kalıp üzerinden âdâb-ı muâşeret tavsiyesinde bulunur:

إِذَا الْمَرْءُ يَوْمًا أَغْلَقَ الْبَابَ مُرْتَجًا لَيْسَتْ أَمْرًا كُنْتُ كَالْمُتَعَاوِلِ¹⁶

¹² *Dîvânu Ebi'l-Esved ed-Düelî*, thk. Muhammed Hasen Âl Yâsîn (Bağdat: Matba'atü'l-Me'ârif, 1964), 101.

¹³ Ebû İshâk İsmâîl b. el-Kâsım b. Süveyd Ebü'l-'Atâhiye, *Dîvânu Ebi'l-'Atâhiye* (Beyrut: Dâru Beyrût, 1986), 46.

¹⁴ Mahmûd Sâmî b. Hasen Hüsnî Bek el-Bârûdî, *Dîvânu Mahmûd Sâmî el-Bârûdî* (İngiltere: Muessesetu Hindâvî, 2014), 229.

¹⁵ Abdürrâzık el-Huveyzî, "Şi'ru Mecdidîn İbn Zahîr el-Erbîlî", *Mecelletü Külliyyeti'l-Lügati'l-Arabiyye bi-İtâyet el-Bârûdî* 20/1 (2005), 588.

¹⁶ Salâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdullah Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 4/267.

Eğer kişi bir konunun üzerini örtmek için kapıyı kapatıyorsa ben de habersizmişim gibi davranırım.

Şair bu beytinde, insanlar arası ilişkilerde oldukça ince bir nezaketin tespitinde bulunur. Onun gözlemlediğine göre; bir insan her ne sebeple olursa olsun sohbet esnasında bir konuyu açmak istemez yahut açılmışsa da kapatmaya çalışıyorsa onun üzerine gitmemek gerekir.

Şairlerin ize'l-mer'u kalıbını kullanarak sosyal ilişkilere dair ortaya koydukları hikemi değişlerin önemli bir kısmı mütekabiliyet ilkesine vurgu yapar. Bu minvaldeki beyitler Emevî şuarasından Muğîre b. Habennâ'nın (ö. 126/744) aşağıdaki dizesinde de görüleceği gibi "muhatabın sana nasıl davranıyorsa sen de ona öyle davran" mesajı taşır:

إِذَا الْمَرْءُ أَوْلَاكَ الْهَوَانَ فَأُولِهِ هَوَانًا وَإِنْ كَانَتْ قَرِيْبًا أَوْاصِرُهُ¹⁷

Eğer bir kişi yakınının bile olsa, seni hor görüyorsa sen de onu hor gör.

Şair bu beytinde, kişinin izzet-i nefsinin her şeyden önce geldiğini; kötü söz ve aşağılayıcı davranışlar akrabadan dahi sadır olsa haysiyeti korumak için ona misliyle mukabelede bulunmak gerektiğini öğütler. Beyitte akrabalık vurgusu önemlidir. Zira insan tabiatı akrabalık ilişkilerini korumak için uğradığı kötü muameleleri sineye çekmeye meyillidir.

Literatürde, kötülüğe misliyle karşılık verilmesini salık veren beyitlerin yanında iyiliğe iyilikle mukabelede bulunmayı öğütleyen dizeler de mevcuttur. Sicilyalı şair Ebü'l-Musîb el-Kaysî'nin (ö. ?) aşağıdaki beyti bunun güzel bir örneği olup bir şairin sunacağı en kıymetli armağana işaret etmesi açısından da kayda değerdir:

إِذَا الْمَرْءُ قَاتَلَنِي بِالْحَمِيلِ يُؤَقِّرُ مِنْ مَدْحِي حَظَّهُ¹⁸

Şayet bana güzel davranırsa bir kişi, methiyelerimden alır nasibini.

Öteden beri sosyal ilişkileri belirleyen en önemli etkenlerden biri paradır. Servet sahipleri daima hürmet ve itibar görür, nice dostlar kazanırlar. Bununla birlikte bu dostların çoğu şahsi çıkarlarına odaklanan samimiyetsiz kişilerdir. Zira etrafında pervane gibi döndükleri zenginlerin servetleri bitip tükendiğinde onları anında yüz üstü bırakırlar. Her zaman ve zeminde rastlanılabilen bu sosyal olgu çok sayıda şiire konu olmuş; örneğin Muallaka sahibi Tarafe b. el-'Abd, bu acı gerçeğe -ize'l-mer'u kalıbını az bir lafzi değişikliğe uğratarak- şöyle temas etmiştir:

إِذَا قَلَّ مَالُ الْمَرْءِ قَلَّ بِهَاؤُهُ وَضَاقَتْ عَلَيْهِ أَرْضُهُ وَسَمَاؤُهُ¹⁹

Kişinin parası azalır azalır değeri, dar gelir ona seması ve yeri.

İze'l-mer'u kalıbının kullanıldığı bazı hikemi şiirlerde de ilişki kurulmaması gereken insan tiplerinden bahsedilir. Bu konuda şiir söyleyenlerden biri de savaş meydanındaki yiğitliği ve devlet idaresindeki kararlılığının yanı sıra keskin zekâsı ve üstün belagat meziyetiyle Müslüman kitleleri

¹⁷ Nûrî Hammûdî el-Kaysî, "Şi'ru Muğîre b. Habennâ et-Temîmî", *el-Mevrid* 10/3-4 (Ocak 1981), 189. Câhiz bu beyti Kümeyt el-Esedî'ye nispetle aktarır. bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/42.

¹⁸ Ebü'l-Kâsım 'Ali b. Ca'fer es-Sa'dî, *ed-Dürretü'l-hatîre fi şu'arâi'l-Cezîre*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 96.

¹⁹ *Divânü Tarafe b. el-'Abd*, thk. Dürrîyye el-Hatîb - Lütfî es-Sakkâl (Beirut: el-Müessesetü'l-'Arabîyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2000), 144. Bu şiir Abbâsîler döneminin kudretli başkadısı Yahya b. Eksem'e de nispet edilmiştir. bk. Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *Ravzatü'l-'ukalâ ve nüzhâtü'l-fuzalâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 225.

derinden etkileyen Hz. Ali'dir (ö. 40/661). Hikmetli sözleri ve hutbeleriyle insanları dini ve dünyevi hususlarda irşat eden Hz. Ali, kendisine nispet edilen aşağıdaki şiirde uzak durulması gereken bir insan tipinin özelliklerini anlatır:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَرْضَ مَا أَمَّنَهُ وَلَمْ يَأْتِ مِنْ أَمْرِهِ أَزِينَهُ
وَأَعْجَبَ بِالْعُجْبِ فَأَقْتَادُهُ وَتَاهَ بِهِ التَّيَهُ فَاسْتَحْسَنَهُ
فَدَعَهُ فَقَدْ سَاءَ تَذْيِيرُهُ سَيِّضُحْكَ يَوْمًا وَيَبْكِي سَنَةً²⁰

*Eğer biri razı değilse elindeki
Niyetlenmezse iş yaparken en güzeline
Gurura kapılıp da takılırsa peşine
Ayartırsa kibir onu, hoş gelirse nefesine
Terk et onu, ne kötü bir yolu vardır
Bir gün gülecek bir yıl ağlayacaktır.*

Söz konusu kalıbı şiirlerinde kullanmayı adet edinen isimlerden birisi de İslam dünyasında en yaygın olan fikhî mezheplerden birinin kurucusu olan Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'dir (ö. 204/820). İmam-ı Şâfiî, fakihliği kadar olmasa da şairliği ile de bilinmektedir. Kendisinin sosyal ilişkilere dair rehberlik edecek pek çok tespiti bulunmaktadır. Örneğin aşağıdaki beytinde insanların başkalarıyla olan ilişkilerinde doğallık ve samimiyeti ilke edinmesine dair şöyle bir tavsiyede bulunur:

إِذَا الْمَرْءُ لَا يَرَعَاكَ إِلَّا تَكَلُّفًا فَدَعُهُ وَلَا تُكْثِرْ عَلَيْهِ التَّائِبًا²¹

Eğer kişi sana samimiyetsiz bir şekilde yaklaşıyorsa terk et onu, çok da üzerine teessüf etme.

İmam-ı Şâfiî'nin gayet anlaşılır bu tavsiyesine göre insan, tekellüflü yani zoraki ve isteksiz dostlukları sürdürmek için çaba sarf etmemelidir. Tarafların birbirini gerçekten sevdiği ve muhabbetin esas olduğu dostluklar az da olsa daha değerlidir.

3. Dostluk-Kardeşlik

Arap edebiyatında, hakkında en çok söz söylenen konulardan biri de dostluk ve kardeşliktir. Ansiklopedik edebiyat kaynakları ve şiir divanlarının yanı sıra *es-Sadâka ve's-Sadîk* gibi monografik çalışmalarda bu tema etraflıca ele alınmış; hakiki dostun özellikleri, dostluğa hanel getiren davranışlar, dostluğun gerekleri ve kimlerden dost olup-olmayacağı vb. hususlarda manzum ve mensur hüviyette devasa bir külliyyat miras bırakılmıştır.

Elbette dostluk karşılıklı bir çaba, anlayış ve fedakârlık gerektirir. Tek taraflı dostluk kurma gayretleriye çoğunlukla sonuçsuz kaldığı gibi çaba harcayan tarafı ciddi manada yorup yıpratır. Bu sebeple şairler, sağlıklı bir dostluğun kurulabilmesi için bu ilişkinin taraflarının aynı derecede istekli ve diğerkâm olması gerektiğini vurgulamışlardır. Dost edinirken bu ilkeyi uyguladığını söyleyen Abbâsî şairi Sarî' el-Gavânî (ö. 208/823) bu hususta keskin bir sınır çizer:

²⁰ Dîvânü Ali b. Ebî Tâlib, thk. Abdülazîz el-Kerem (b.y.: y.y., 1988), 100.

²¹ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Dîvânü's-Şâfiî*, thk. Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî (Kahire: Mektebetü'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, 1985), 94.

إذا المرء لم يبدل من الودّ مثل ما بذلت له فاعلمم باني مفارقة²²

Şayet kişi dostluk için benimki kadar çaba harcamıyorsa bilesin ki terk ederim onu.

Hakiki dostluk saf bir sevgi ve derin bir muhabbete dayandığı için hikmet şairleri, sevgisinde samimi olmayan kişileri gerçek dost saymamış, bu tip insanlardan uzak durulması gerektiğini söylemişlerdir. Bu hususta Emevîler döneminin Uzrî şairlerinden Hudbe b. el-Haşrem'in (ö. 50/670) bir ikazı şöyledir mesela:

إذا المرء لم يُحِبِّكَ إِلَّا تَكْرَهُهَا فَذَرَهُ وَلَا تُكْثِرْ عَلَيْهِ التَّعَطُّفَ²³

Kişi eğer zoraki seviyorsa seni; bırak onu, kes muhabbetini.

İnsanlık tarihi halisane duygularla kurulan tabîi dostluklar kadar menfaat için tesis edilen gayrı samimi arkadaşlıklarla doludur. Tarih boyunca sürekli tekerrür eden hikayelerden biri de servetini ve makamını kaybeden insanların yalnızlığa mahkûm edilişidir. Tarafeye ait aşağıdaki dizelerde ize'l-mer'u kalıbı yine az bir değişikliklerle bu olguya dikkat çeker:

إذا قلّ مال المرء قلّ صديقُهُ ولم يحل في قلب الخليل إخاؤه²⁴

Kişinin malı eksilirse arkadaşları da eksilir, kardeşliği dostlarının gönlüne hoş gelmez.

Dostluğun gereklerinden biri de zor zamanlarda dostun yanında olmak, yaralarını sarmak ve onu teselli etmektir. Türk dilinde "Dost kara günde belli olur"²⁵, Arap dilinde de aynı manaya gelen "الصديق وقت الضيق"²⁶ atasözleriyle belirtildiği gibi sıkıntılı zamanlar gerçek dostların tescillenip sahte dostlukların sonlandığı anlardır. Bu manada Mısırlı şair Bârûdî dostluğun bedelini şöyle açıklar:

إذا المرء لم ينصر أخاه بنفسه لدى كلِّ مكروهٍ فليس بصاحب²⁷

Eğer bir kişi kardeşinin tüm zor zamanlarında ona bizzat yardımcı olmuyorsa dost değildir o.

Kardeşlik ve dostluk üzerine kalem oynatan hikmet şairlerinden Ebü'l-'Atâhiye de aşağıdaki beytinde kardeşliğin olmazsa olmaz kurallarından birini beyan eder:

أخوك الذي من نفسه لك منصف إذا المرء لم ينصفك ليس أخاك²⁸

Kardeşin sana can u gönülden hakkaniyetle davranandır. Sana insaf etmeyen kardeşin değildir.

Samimi bir dost; arkadaşının eksikliğini kapatır, neşesini artırır, sıkıntısını giderir. Duygularına ortak olup sevincini ve hüznünü paylaşır. Bu sebeple dost, insanın bir mütemmim cüzü olarak onu hayata bağlayan kişidir. Mesela Abbâsî şairi Sâlih b. Abdilkuddûs'un (ö. 167/783 [?]) aşağıdaki beytinde de ifade edildiği gibi gerçek bir dosttan mahrum kalanın kaybı büyüktür:

إذا المرء لم يصحب صديقاً موافياً على أيِّ حالٍ كان خاب رجاءه²⁹

²² Müslim b. el-Velîd el-Ensârî, *Şerhu Dîvânî Sarî'i'l-Gavânî*, thk. Sâmî ed-Dehhân (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1985), 330.

²³ Yahyâ el-Cebûrî, *Şi'ru Hudbe b. el-Haşrem el-'Uzrî* (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1986), 135.

²⁴ *Dîvânu Tarafe b. el-'Abd*, 144.

²⁵ Nuray Özenç, *Hintçe ve Urdu Dilinde Benzer ve Ortak Olan Atasözü ve Deyimler* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2018), 98.

²⁶ Ahmed İbrâhîm ez-Zâbî, *el-Emsâlu's-Şa'biyye ve munâsebâtuhâ* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi's-Sekâfi, 2015), 255.

²⁷ Bârûdî, *Dîvânu Mahmûd Sâmî el-Bârûdî*, 51.

²⁸ Ebü'l-'Atâhiye, *Dîvânu Ebi'l-'Atâhiye*, 308.

²⁹ Abdullah el-Hatîb, *Sâlih b. Abdilkuddûs el-Basrî* (Bağdat: Dâru Menşûrâti'l-Basrî, 1967), 119.

Şayet bir kişi sâdik bir dost edinmemişse; umduğuna hiçbir şekilde ulaşamaz.

İçten bir dostluğun sabit olabilmesi için kişinin arkadaşı için yeri ve zamanı gelince imdadına koşması beklenir. Zamanında yerine getirilmemiş talepler, dostluğun da devamına hanel getirebilir. Cahiliye şairi Ka'b b. Züheyr (ö. 24/645 [?]) bu hakikati şöyle dile getirir:

لَأَيِّ زَمَانٍ يَحْبِبُ الْمَرْءُ نَفْعَهُ غَدًا فَعَدَا وَالذَّهْرُ غَادٍ وَرَائِحُ
إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَنْفَعَكَ حَيًّا فَتَفَعُّهُ قَلِيلٌ إِذَا رُصِّتَ عَلَيْهِ الصَّفَائِحُ³⁰

Kişi iyiliğini ne zamana saklıyor

Yarın, yarın dedikçe felek geçip gidiyor

Dokunmuyorsa yararı sana hayatta iken

Faydası az olur, üzerine toprak atılırken.

Dostlukların devam edebilmesi için tarafların birbirlerine sürekli iltifat etmesi elbette gerekli değildir. Ancak şu var ki devamlılık arz etmiş eleştiri hali de arkadaşlığa gölge düşürebilir. Şair Ebû Alî el-Mekkî el-Bâharzî (ö. ?) dostluğun devamına mâni olan böyle bir hali şu beytiyle dile getirir:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَبْرَحْ يُمَارِي صَدِيقَهُ وَلَمْ يَحْتَمِلْ مِنْهُ فَكَيْفَ يُعَايِشُهُ³¹

Kişi sürekli arkadaşıyla sürekli tartışıyor ve ona sabredemiyorsa onunla nasıl beraber yaşayabilirsin?

4. Onur/Şeref

Arap şairlerinin üzerinde en çok durduğu hususlardan birisi de insanın şerefine leke sürdürmeden hayatını geçirmesidir. Daha sonra *mürûet* olarak kavramlaşacak bu şahsiyet ağırlığı, İslam öncesi dönemden itibaren teşvik edilen bir mesele olmuştur. Cahiliye şairi Semev'el el-Ezdî (ö. 560 [?]) bu konuda şöyle der:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَدْنَسْ مِنَ اللَّؤْمِ عَرَضَهُ فَكُلُّ رِءَاءٍ يَرْتَدِيهِ جَمِيلٌ³²

Kişi haysiyetine laf getirmemişse, ne giyse üzerinde hoş durur.

Şair bu beytinde insanlar nezdinde değer kazandırdığı düşünülen iyi giyim ve dış görünüşe yönelik dolaylı bir eleştiri yöneltir. Kişi, bazı davranışlarıyla saygınlığına hanel getiriyorsa onun toplum nezdindeki itibarını kıyafeti yahut daha geniş bir manada sahip olduğu maddi imkânları geri getiremez. İnsan, onurunu muhafaza ettikten sonra maddi durumu her ne olursa olsun şahsiyeti onu süsleyecektir.

Benzer bir onur-imaj karşılaştırmasına diğer bir Cahiliye şairinde de rastlanır. Tarafe, insana değerini kazandıran gerçek şeyin haysiyet ve şeref olduğunu ize'l-mer'u kalıbıyla başlayan şu beytiyle dile getirir:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَغْبِلْ مِنَ اللَّؤْمِ عَرَضَهُ وَلَمْ يُنْقِهِ لَمْ يُغْنِ عَنْهُ بَهَاؤُهُ³³

³⁰ *Dîvânu Ka'b b. Züheyr*, thk. Ali Fâ'ûr (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 16.

³¹ Ebû'l-Feth el-Abbâsî, *Me'âhidü't-tensîs 'âlâ şevâhidi't-telhîs*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.), 1/360.

³² Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Se'âlibî, *el-Müntehal*, ed. Ebû Ali Ahmed (İskenderiye: el-Matba'atu't-Ticâriyye, 1901), 176.

³³ *Dîvânu Tarafe b. el-'Abd*, 144.

Kişi onurunu ayıplanacak şeylerden temizlememişse, arındırmamışsa güzelliği ona ne fayda!

Kişinin onurunu muhafaza etmesi denildiğinde doğal olarak ilk akla gelen insanın diğer insanlara karşı zillete düşmemesidir. Abbâsî şairi Ebü'l-Atâhiye ise insan onuru anlayışına farklı bir açıdan da baktırmak ister. Ona göre şeref sahibi insan kendini başkalarına esir etmediği gibi mal ve mülk edinme hissine karşı da özgür olabilmelidir. Aşağıdaki beytinde izzet düşüncesini şöyle ifade eder:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَعْتِقْ مِنَ الْمَالِ نَفْسَهُ تَمَلَّكَهُ الْمَالُ الَّذِي هُوَ مَالِكُهُ³⁴

Eğer kişi kendini malından azat etmemişse sahip olduğu mal onu mülk edinir.

Onur ve şeref üzere yaşamaya dair birçok şiir söyleyen şairlerden olan Ebû Temmâm da (ö. 231/846) şöyle demektedir:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ تَهْدِمْ غُلَاهُ حَيَاتُهُ فَلَيْسَ لَهَا الْمَوْتُ الْجَلِيلُ بِبِهَادِمِ³⁵

Eğer kişinin hayatı onun şerefini zedelememişse ölümü de bu şerefi yıkabilecek değildir.

İzzetli bir hayatı ne bahasına olursa olsun tercih etme lüzumu modern dönem şairlerin de dile getirdiği bir husustur. Örneğin Iraklı şair Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî (ö. 1355/1936) de aynı hassasiyeti şu şekilde dile getirir:

إِذَا الْمَرْءُ رَامَ الْبُعْدَ عَنْ أَرْضِ ذِلَّةٍ فَلَا يَبْتَغِي لِلْمَرْءِ أَنْ يَتَرَدَّدَا³⁶

Eğer kişi zillet toprağından uzaklaşmayı murâd etmişse ona artık tereddüt etmesi yakışık almaz.

Arap şairlerinin bu bağlamda sayılamayacak kadar çok beyitleri olduğu ve neredeyse tamamının da ize'l-mer'u klişe ifadesini kullandığı dikkatimizi çekmiştir. Örneğin şerefin ancak kişinin kendi el emeği ile kazanabileceği ve asil bir soyla övünüp durmanın anlamsız olduğu başka bir şair tarafından şöyle dile getirilmiştir:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَسْتَأْنِفِ الْمَجْدَ نَفْسُهُ فَلَا خَيْرَ فِيمَا أَوْرَثَهُ جُدُودُهُ³⁷

Kişinin kendisi eğer onurunu sürdürmüyorsa dedelerinden kalan (şerefte) hiçbir hayır yoktur.

Soyları ile övünmekte ve atalarının yaptıklarıyla gururlanmakta bir beis görmeyen Arap kabilecilik geleneğinin yanlışlığına işaret eden bu beyitte şair, her insanın kendi onuru için bizatihi çalışması gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Diğer bir şair Mûsâ b. Huseyn b. Şevvâl'in (ö. 1196/1782) aynı anlamı farklı lafızlarla şöyle dile getirdiği görülür.

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَحِوِ الْمَعَالِي بِفَعْلِهِ فَلَنْ تُغْنِيَهُ أَفْعَالُ عَمٍّ وَلَا جَدٍّ³⁸

Eğer kişi yüksek ahlaki yaptıklarıyla kazanamamışsa

³⁴ Ebü'l-Atâhiye, *Dîvânu Ebi'l-Atâhiye*, 317.

³⁵ Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî, *Dîvânu Ebî Temmâm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1887), 345.

³⁶ Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî, *Dîvânu'z-Zehâvî* (Mısır: el-Matba'atu'l-'Arabiyye bi-Mısır, 1924), 361.

³⁷ Bu beyit Muhammed b. Hamza el-Mevsilî'ye nispetle aktarılmaktadır. bk. Ali b. Hasan el-Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l-casr* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1993), 1/406.

³⁸ Sultân b. Seyf b. Muhammed el-Mikbâlî, *Dîvânu'ş-şâir Mûsa b. Hüseyin b. Şevvâl el-Hüseyinî el-Ma'rûf bil-Kezâvî* (Maskat: Sultan Kâbûs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 350.

Ona amca ve dedelerinin yaptıkları bir fayda vermez.

5. Gayret ve Çaba

İnsanın şeref ve haysiyetini muhafaza edebilmek için hayatta düstur edinmesi gereken şeylerden birisi de başkalarına el açmadan izzetiyle yaşamasını öğrenmesidir. Arap şairlerinin bu hususa dikkat çektiği görülür. Aşağıdaki şiirde Cahiliye şairi 'Urve b. el-Verd (ö. 607) mezkûr kalıbı kullanarak insanları onurlu yaşamaya şöyle teşvik eder:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُطَلِّبْ مَعَاشًا لِنَفْسِهِ شَكَا الْفَقْرَ أَوْ لَامَ الصَّادِقَ فَأَكْثَرَ³⁹

Kişi, kendi maişetini temin etmezse ya fakirlikten şikâyet eder ya da arkadaşını ayıplar.

Şair bu sözleriyle başkalarına muhtaç olmamak için çalışkanlığa teşvik eder. Kişi böyle bir gayreti göstermezse fakirliğe duçar olacak ve kendisine yardım etmiyor diyerek arkadaşlarını ayıplayacaktır.

İze'l-mer'u klişesiyle nazmedilen hikemi şiirlerde çabanın niçin ve nasıl harcanması gerektiğine dair de birtakım tavsiyeler bulunur. Mesela Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) doğru zeminde ve uygun şekilde harcanmayan çabaların mukadder neticesini güzel bir temsille anlatır:

إِذَا الْمَرْءُ أَلْفَى فِي السَّبَاحِ بُدُورَهُ أَضَاعَ فَلَمْ تَرْجِعْ بِرَعٍ وَلَا بَدْرٍ⁴⁰

Kişi tohumunu çorak araziye atarsa ne ekin alabilir ne de tohumunu geri getirebilir.

Şair gayet yerinde ve anlaşılır bir tespitle, sarf edilen çabaların akim kalıp boşa çıkmaması için uygun şartların gözetilmesi gerekliliğine istiare sanatını kullanarak işaret eder. Bu üsluba göre insanın herhangi bir hususta çaba göstermesi tohum saçmak gibidir. Gayretinin faydalı bir netice ile taçlanması ancak uygun zaman ve zemine bağlıdır.

Mısırlı şair Bârûdî de hakikatin muhafazası uğrunda her türlü çabanın sarf edilmesi gerekliliğini şu beytiyle dile getirir:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَنْهَضْ بِقَائِمِ سَيْفِهِ فَيَا لَيْتَ شِعْرِي كَيْفَ تُحْمَى الْحَقَائِقُ⁴¹

Eğer kişi gerektiğinde kılıcına davranmıyorsa; bilmiyorum hakikatler nasıl korunur.

Neo-klasik ekolün kuşkusuz en önemli isimlerinden olan Bârûdî, bu beytiyle hak ve hakikati korumak için mutlaka bedel ödenmesi gerekliliğine mezkûr kalıbı kullanarak işaret etmiştir.

Başta İmam-ı Şâfiî olmak üzere pek çok Arap şairi, kişinin ilim, hayat tecrübesi ve rızıktan nasibini fazlasıyla bulabilmesi için seyahat etmesi gerektiğine dair tespit ve teşviklerde bulunur. Muhtemel risk ve meşakkatlerden dolayı insanlar mevcut mekânlarını terk edip yeni şartlara atılmaktan çekinir. Hâlbuki Arap şairleri bu yer değişikliklerin daha iyiye atılan adımlar olduğunu düşünür. Bu sadette teşvikî olan Osmanlı dönemi Arap şairlerinden Kâzım el-Ezrî (ö. 1211/1796) seyahat etmekten kaçınan ve evinde oturan kişileri mezkûr kalıbı kullanarak şu şekilde ölüye benzetir:

³⁹ İbn 'Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 2/347.

⁴⁰ Ebû Hilâl el-'Askerî, *es-Sinâ'ateyn: el-Kitâbe ve's-Şi'r*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beirut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1993), 244.

⁴¹ Bârûdî, *Dîvânu Mahmûd Sâmî el-Bârûdî*, 201.

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَتْرُكْ قَرَارَةَ دَارِهِ فَمَا هُوَ إِلَّا الْمَيِّتُ غَيْبَهُ اللَّحْدُ⁴²

Eğer kişi evinin dibinden ayrılmıyorsa o, mezarın gizlediği ölüden başka bir şey değildir.

Şairin bu tespitine göre; hayatta cesaret göstererek girişim ve atılımlarda bulunmayan ve daima mevcut şartlarıyla yetinen kişiler ölüye benzer. Evet, ölü her ne kadar mezarında sabit durmakla herhangi bir riske maruz kalmıyor olabilir; ancak hareketsiz bir cesetten ibaret olduğu için kısa bir süre sonra kokuşmaya ve bedensel bütünlüğünü kaybetmeye duçar olacaktır. Risk almaktan çekinen, gayret ve çaba göstermekten erinen kişiler bir süre sonra manen ve ahlaken yozlaşmaya, sıradanlaşıp basitleşmeye mahkûm olacaklardır.

Arap edebiyatının geçen yüzyılda önemli isimlerinden olan Mısırlı şair Alî el-Cârim de (1881-1949) mücadeleci olmaya dair şöyle teşvik etmektedir:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُخْلِذْهُ فَضْلُ جِهَادِهِ فَكُلُّ الَّذِي فَوْقَ التُّرَابِ تُرَابٌ⁴³

Eğer kişinin mücadelesi onu ölümsüz kılmamışsa (bilsin ki) toprağın üzerindeki her şey topraktır.

İze'l-mer'u kalıbıyla söylenmiş bu beyitte şair, insana fani hayatta beka sıfatı kazandıran yegâne meziyetin mücadele etmek olduğunu, aksi takdirde yeryüzündeki her şeyin zamanı gelince toprağa inkılap edeceğini hatırlatır. Müşahede edilen bir insanlık tecrübesi olarak bilinmektedir ki adını tarihe yazdırarak bir nevi ölümsüzlük kazananlar çoğunlukla bir dava uğrunda mücadele ederek fedakârlık yapanlardır.

6. Dinî Tavsiyeler

İslam sonrası Arap şairlerinin bir kısmı dinî öğretileri şiirlerine taşımışlar ve vicdani değerlerin toplumda yerleşmesi için kimi şiirlerinde vaaz ve irşat misyonunu yüklenmişlerdir. Bu şairlerin şiirlerinde de söz konusu kalıbın sıklıkla kullanıldığı görülür. Örneğin zühht şairi Ebü'l-'Atâhiye, aşağıdaki beytinde Kur'ânî bir kavram olan *takva elbisesi* kuşanmaya davet eder:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَلْبَسْ ثِيَابًا مِنَ التَّقَى تَقَلَّتْ عُرْيَانًا وَإِنْ كَانَ كَاسِيًا⁴⁴

Kişi takva elbisesini kuşanmamışsa, üzerinde kıyafet olsa da üryan gezer.

Şiirini İslami ve milli değerleri savunup yüceltmeye adanmış Meccî'l-İslâm lakaplı Ahmed Muharrem (1877-1945) aşağıdaki beytinde yegâne kurtuluş yolu olarak gördüğü iki dinî hassasiyete teşvik eder:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُؤْمِنْ وَلَمْ يَخْشَ رَبَّهُ فَلَيْسَ إِلَّا شَيْءٌ سَوَى الْخُسْرِ صَائِرًا⁴⁵

Şayet kişi iman etmez, rabbinden korkmazsa eline geçecek şey sadece hüsrandır.

Bârûdî ise şartlar ne olursa olsun Allah'a sığınmayanın neticede kaybedeceğini vurgulayarak tevekküle çağırır:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَرْكَنْ إِلَى اللَّهِ فِي الَّذِي يُحَاذِرُهُ مِنْ دَهْرِهِ فَهُوَ خَاسِرٌ⁴⁶

⁴² Kâzım el-Bağdâdî el-Ezrî, *Dîvânu Şeyh Kâzım el-Ezrî* (Mumbai: el-Matba'atu'l-Mustafeviyye, 1902), 47.

⁴³ Ali el-Cârim, *Dîvânu Ali el-Cârim* (Kahire-Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1986), 300.

⁴⁴ Ebü'l-'Atâhiye, *Dîvânu Ebi'l-'Atâhiye*, 482.

⁴⁵ Ahmed Muharrem, *Dîvânu Meccî'l-İslâm Ahmed Muharrem* (İngiltere: Muessesetu Hindâvî, 2012), 358.

⁴⁶ Bârûdî, *Dîvânu Mahmûd Sâmî el-Bârûdî*, 130.

Eğer kişi korktuklarından Allah'a sığınmıyorsa hüsrana uğramıştır.

Bârûdî'nin, diğer bir şiirinde de dini öğretilerden tevekkül ve sabra şöyle teşvikte bulunduğu görülür:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَهُ فَمَاذَا تَرَاهُ فِي الْمَقْدَرِ يَصْنَعُ⁴⁷

Kişi başına gelene sabretmezse mukadder olan bir şeye acaba elinden ne gelir ki?

7. Akıl ve Ahlakî Olgunluk

Daha önceki bir başlıkta değinildiği gibi Arapların muteber bir şahsiyet sahibi olmak için kaçınılmaz gördüğü akıl ve ahlakî olgunluk ölçütleri pek çok şair tarafından dile getirilmiş ve hikmet temasına konu edinmiştir. Örneğin aşağıdaki dizede şair İbn Düreyd (ö. 321/933) ahlakî olgunluğa şu şekilde vurgu yapar:

فِي كُلِّ شَيْءٍ عِبْرَةٌ لِمَنْ عَقَلَ قَدْ يَسْعَدُ الْمَرْءُ إِذَا الْمَرْءُ اعْتَدَلَ⁴⁸

Aklını kullanan için her şeyde bir ibret vardır; kişi ancak mutedil olduğunda mutlu olabilir.

Şair bu beytinde insana mesut olma bahtiyarlığı kazandıracak şeyin ifrat-tefritten uzak, itidal üzere hayat geçirmek olduğunu ve aklını hakkıyla kullananların yaşadıkları her olaydan bir ibret özü çıkarabileceklerini dile getirirken söz konusu kalıbı kullanır.

Söz konusu klişeyi en sık kullanan Abbâsî dönemi şairlerinden Buhtürî'nin, (ö.284/897) ahlakî olgunluğun ancak cömertlikle gerçekleşebileceğini ifade ettiği bir beyti şöyledir:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَجْعَلْ غِنَاهُ ذَرِيعَةً إِلَى سُؤْدُدٍ فَأَعَدَّ غِنَاهُ مِنَ الْعُدْمِ⁴⁹

Eğer kişinin zenginliği onun efendiliğine yol vermiyorsa sen onun varlığını yokluktan say.

Görüldüğü gibi şair bu beytinde, kişinin elinde bulunan maddi imkân ve servetin ancak oturmuş sağlam bir karakterle kemalini bulacağını, aksi takdirde şahsiyet sahibi olmayanların zenginliği ile fakirliği arasında bir farkın bulunmadığının altını çizer.

Aklî ve ahlakî olgunluğa Arap şairleri tarafından o derece önem verilmiştir ki kimi şairlerin bu hususa teşvikte bulunmak için oldukça sert bir üslubu benimsedikleri görülür. Örneğin aşağıdaki beyitte Ebu'l-Muzaffer el-Ebyûrdî (ö. 507/1113) şöyle der:

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُسْرِحْ إِلَى الرَّشْدِ طَائِعاً أُذِيقَ الرَّدَى كُرْهاً وَفِي السَّيْفِ وَاعِظُ⁵⁰

Eğer kişi gönüllü olarak rüşd yoluna koşmazsa zorla ölümü tadar; nitekim kılıçta bir vaiz vardır.

Görüldüğü gibi şair ize'l-mer'u kalıbını belirli birtakım şartlarla bu şartların vahim sonucu arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmaktadır. Kişi kendi isteğiyle doğru olan rüşd yolunu tercih etmez ve azgınlığa meylerse bunun sonucu ister istemez maruz kalacağı şiddettir.

⁴⁷ el-Bârûdî, *Dîvânu Mahmûd Sâmi el-Bârûdî*, 179.

⁴⁸ *Dîvânu İbn Düreyd*, thk. Ömer İbn Sâlim (Birleşik Arap Emirlikleri: Matba'atü Golden City, 2012), 30.

⁴⁹ Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd el-Buhturî, *Dîvânu'l-Buhturî*, haz. Abdurrahman Efendi el-Berkûkî (Kahire: Matba'a Hindiyeye bi'l-Musekî bi-Mısır, 1911), 237.

⁵⁰ Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Ebyûrdî, *Dîvânu'l-Ebyûrdî*, thk. Abdülbâsî el-Ünsî (Lübnan: el-Matba'atu'l-'Usmâniyye, 1899), 194.

İslam dininin ilim öğrenme ve akılla hareket etmeye dair kuvvetli teşvikleri Arap şairlerinde de makes bulmuş ve bu minvalde pek çok şair hikmetâmez sözler söylemişlerdir. Aşağıdaki beyitte şair İbn Nehhâs (ö. 698/1299) şöyle der:

وَإِذَا الْمَرْءُ ضَلَّ عَنْ سُنَنِ الْعِ
قُلِّ اقْتَفَى بِالضَّلَالِ عَجْبًا وَتِيهَا
فَتَرَاهُ وَهُوَ الْعَلِيمُ جَهُولًا وَتَرَاهُ وَهُوَ الْحَلِيمُ سَفِيهَا⁵¹

Eğer kişi aklın yolundan saparsa düşer dalalete, şaşkın ve perişan bir halde

Bilgin iken cahil, halim selim iken düşkün bir vaziyette görürsün.

İbn Nehhâs'ın, akla uymanın ehemmiyetine vurgu yaptığı bu iki beytinde, gerçekten de iki büyük değer olan ilim ve hilim meziyetlerini kemale erdiren hususa dikkat çekilmektedir. Muhtelif bilim dallarına dair geniş bir bilgi birikimine sahip olan nice kimseler vardır ki bunlar akıllıca hareket etmedikleri için bilgileri kendilerini doğru yola götürmez. Diğer taraftan hilim denilen yumuşak huyluluk açısından da durum aynıdır. Kişinin hem kendisini hem de başkalarını istismara uğramak ve mağduriyet yaşamak gibi kötü sonuçlardan muhafaza edecek şey yeri geldiğinde aklın kullanılıp yumuşaklığın terk edilmesidir. Şair aklın hâkim olmadığı bir hilmin mağduriyet, bilginin ise cehalet doğurabileceği ihtimaline karşı insanları ize'l-mer'u kalıbıyla uyarmak ister. Arap edebiyatında bu bağlamda söylenmiş sayılamayacak kadar çok beyit göze çarpmaktadır.

Sonuç

Arap edebiyatında şairlerin hayata ve insanlara ait tecrübe ve tespitlerini belîğ ve veciz bir şekilde nazma döktükleri şiirlerine müstakil bir tema olarak hikmet adı verilmiştir. Cahiliyeden günümüz Arap şiirlerine kadar şairlerin bir şekilde kayda değer gördükleri gözlemlerini kasidelerine yer yer serpiştirdikleri görülmüştür. Arap şiirinde tüm dönemlerde -ister gazel olsun ister methiye-şairler, müşahedelerini kendilerine özgü üsluplarıyla şiirlerinin özellikle de sonlarına doğru paylaşmışlar, edebiyatın büyüleyici etkisinden yararlanarak şairliğin yanında bilge bir şahsiyete sahip olduklarını da göstermek istemişlerdir. Serapa hikmet ve ibret yüklü bu beyitler Arap toplumlarında hüsnükabule mazhar olmuş ve kısmen de olsa birer atasözü halinde nesilden nesle aktarıla gelmiştir. Arap şairlerinin hayata dair izlenimlerini nazma taşırken kimi kalıp ifadeler üzerinde mutabık kaldığı görülmüştür. Sade fakat etki bakımından oldukça tesirli olduğu görülen bu kalıpların Cahiliyeden başlayıp günümüz Arap şairlerine kadar hikmet şiirlerinde benimsendiği dikkat çekmiştir. Bu çalışmada mevzubahis kalıplardan birinin ize'l-mer'u ile başlayan şart-cevap cümleleri olduğu varsayımıyla hareket edilmiş ve yapılan Arap şiiri taramasında bu faraziyeyi haklı çıkaracak yüzlerce örneğe rastlanmıştır. Başta Muallaka şairleri olmak üzere Sadr-ı İslâm, Emevî, Abbâsî, Endülüs, Osmanlı ve Modern Arap şairlerine kadar onlarca şaire ait yüzlerce beyitte mezkûr ifadeyi bir hikmet klişesi telakki ettikleri müşahede edilmiştir. Çalışmada Cahiliye döneminden günümüze kadar hikmet içerikli şiirler söyleyen şairlerin ize'l-mer'u kalıbında söyledikleri beyitleri dikkat çeken konu başlıklarına göre tasnif edilmiştir. Tespitimize göre araştırma konusu olan hikmet kalıbı, insanların belirli şartlarda hep benzer psikolojik tepkileri verdiği düşüncesinden hareketle şekillenmiştir. Diğer taraftan Arap şairlerinin böyle bir kalıbı sanatsal bir gelenek haline dönüştürmesindeki diğer bir etken de toplumda hâkim olan ve İslami literatürde *Sünnetullâh* olarak

⁵¹ Ebû Abdillâh Bahâüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî İbnü'n-Nehhâs, *Dîvânu İbni'n-Nehhâs el-Halebî*, thk. Mahmûd Muhammed el-'Âmûdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2018), 207.

yer edinmiş toplum yasalarına olan inançlarıdır. Buna göre hayatta birtakım şartlar muvacehesinde meydana gelen olaylar sürekli benzer olay ve olguları sonuç verir. Buradan hareketle söz konusu ize'l-mer'u kalıbının Arap şairleri tarafından hikmet beyitlerinde benimsenmesinde Arap toplumlarında İslam öncesi dönemde *dehr*, İslam sonrasında da *kader* inancıyla alakalı olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Abbâsî, Ebû'l-Feth. *Me'âhidü't-tensîs 'âlâ şevâhidi't-telhîs*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Abdullah, Mahmûd Hasen. "el-Hikmetu fî şî'ri'l-Mutenebbî". *Mecelletu Kulliyeti'l-Lugati'l-'Arabiyye* 6 (1986), 1-25.
- Ahmed Muharrem. *Dîvânu Mecdi'l-İslâm Ahmed Muharrem*. 1 Cilt. İngiltere: Muessesetu Hindâvî, 1. Basım, 2012.
- 'Askerî, Ebû Hilâl. *es-Sinâ'ateyn: el-Kitâbe ve's-şî'r*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1993.
- Bâharzî, Ali b. Hasan. *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l-'asr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1993.
- Bârûdî, Mahmûd Sâmî b. Hasen Hüsnî Bek. *Dîvânu Mahmûd Sâmî el-Bârûdî*. İngiltere: Muessesetu Hindâvî, 2014.
- Buhturî, Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd. *Dîvânu'l-Buhturî*. haz. Abdurrahman Efendi el-Berkûkî. 2 Cilt. Kahire: Matba'a Hindiyeye bi'l-Musekî bi-Mısır, 1. Basım, 1911.
- Câhiz, Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- Cârim, Ali. *Dîvânu Ali el-Cârim*. 1 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1. Basım, 1986.
- Cebrî, Şefik. "el-Hikmetu fî şî'ri'l-Buhturî". *Mecelletu Mecma'î'l-Lugati'l-'Arabiyye bi-Dimeşk* 3/52 (1977), 515-521.
- Cebûrî, Yahyâ. *Şî'ru Hudbe b. el-Haşrem el-'Uzrî*. 1 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1986.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammad. *Tâcü'l-lüga ve sıhâhü'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr el-'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Dîneverî, İbn Kuteybe. *'Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Kahire: Matba'atü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, ts.
- Dîvânu Ali b. Ebî Tâlib*. thk. Abdülazîz el-Kerem. 1 Cilt. b.y.: y.y., 1. Basım, 1988.
- Dîvânu Ebi'l-Esved ed-Düelî*. thk. Muhammed Hasen Âl Yâsîn. 1 Cilt. Bağdat: Matba'atü'l-Me'ârif, 2. Basım, 1964.
- Dîvânu İbn Düreyd*. thk. Ömer İbn Sâlim. 1 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Matba'atü Golden City, 1. Basım, 2012.
- Dîvânu Ka'b b. Züheyr*. thk. Ali Fâ'ûr. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.
- Dîvânu Tarafe b. el-'Abd*. thk. Dürriyye el-Hatîb - Lütfî es-Sakkâl. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2. Basım, 2000.
- Döner, Ertuğrul. "Dinler ve Kültürlerde Hikmet: Bir Varoluş Hikâyesi". *Proceedings Book of 2nd International Scientific Reseaches Congress on Humanities and Social Sciences*, 663-667.
- Ebû'l-'Atâhiye, Ebû İshâk İsmâil b. el-Kâsım b. Süveyd. *Dîvânu Ebi'l-'Atâhiye*. Beyrut: Dâru Beyrût, 1986.
- Ebyûrdî, Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Dîvânu'l-Ebyûrdî*. thk. Abdülbâsıt el-Ünsî. 1 Cilt. Lübnan: el-Matba'atu'l-'Usmâniyye, 1899.

- Ensârî, Müslim b. el-Velîd. *Şerhu Dîvâni Sarî'i'l-Gavânî*. thk. Sâmî ed-Dehhân. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, 1985.
- Ezrî, Kâzım el-Bağdâdî. *Dîvânu Şeyh Kâzım el-Ezrî*. 1 Cilt. Mumbai: el-Matba'atu'l-Mustafeviyye, 1902.
- Fâhûrî, Hannâ. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. Beyrut: Matba'atu'l-Bûlîsiyye, 1953.
- Hatîb, Abdullah. *Sâlih b. Abdilkuddûs el-Basrî*. Bağdat: Dâru Menşûrâtî'l-Basrî, 1967.
- Huveyzî, Abdürrâzık. "Şi'ru Mecdiddîn İbn Zahîr el-Erbîlî". *Mecelletü Külliyyeti'l-Lügati'l-'Arabiyye bi-İtây el-Bârûd* 20/1 (2005), 535-724.
- İbn 'Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-'İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed. *Ravzatü'l-'ukalâ ve nüzhetü'l-fuzalâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- İbnü'n-Nehhâs, Ebû Abdillâh Bahâüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî. *Dîvânu İbni'n-Nehhâs el-Halebî*. thk. Mahmûd Muhammed el-Âmûdî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2018.
- İpek, Muhammed Selim. "Arap Şiirinde Hikmet Esintileri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/41 (2015), 173-180.
- Kaysî, Nûrî Hammûdî. "Şi'ru Mugîre b. Habennâ et-Temîmî". *el-Mevrid* 10/3-4 (Ocak 1981), 177-204.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Emsâl ve'l-hikem*. thk. Fuâd 'Abdulmun'im Ahmed. 1 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1999.
- Meşâ'ir, Abdurrahman Abdullah. *el-Hikmetu fî şî'ri'l-Câhilî*. Sudan: Ummu Derman Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Mikbâlî, Sultân b. Seyf b. Muhammed. *Dîvânu's-şâir Mûsa b. Hüseyin b. Şevvâl el-Hüseynî el-Ma'rûf bil-Keyzâvî*. Maskat: Sultan Kâbûs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Nevfel, Muhammed Ali Yemânî. *el-Hikmetu fî şî'ri Ebi'l-Bekâ er-Rundî*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özenç, Nuray. *Hintçe ve Urdu Dilinde Benzer ve Ortak Olan Atasözü ve Deyimler*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2018.
- Sa'dî, Ebû'l-Kâsım 'Ali b. Ca'fer. *ed-Dürretü'l-hatîre fî şu'arâi'l-Cezîre*. thk. Beşîr el-Bekûş. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1995.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *el-Müntehal*. ed. Ebû Ali Ahmed. İskenderiye: el-Matba'atu't-Ticâriyye, 1901.
- Şafi'î, Muhammed b. İdrîs. *Dîvânu's-Şâfi'î*. thk. Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, 2. Basım, 1985.
- Vürûd, Velîd Hamûd Huseyn Sarrâf. *Eş'âru'l-hikme fî dîvâni'l-hamâse*. Irak: Kufe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Zâbî, Ahmed İbrâhîm. *el-Emsâlu's-şa'biyye ve munâsebâtuhâ*. b.y.: Dâru'l-Kitâbi's-Sekâfî, 2015.
- Zehâvî, Cemîl Sıdkî. *Dîvânu'z-Zehâvî*. 1 Cilt. Mısır: el-Matba'atu'l-'Arabiyye bi-Mısır, 1924.